

К. І. Субота (Мінск, Беларусь)

НАМИНАТЫЎНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў СУЧАСНЫХ МАСТАЦКІХ ТВОРАХ

У наш час у развіцці мовы сучаснай беларускай мастацкай літаратуры назіраюцца тэндэнцыі да эканамічнасці сродкаў. Як адзначаюць многія даследчыкі (Н. С. Валгіна, Г. Н. Акімава, М. М. Піпчанка і інш.), распаўсюджанасць сегментаваных сінтаксічных канструкцый – адна з асаблівасцей сучаснага сінтаксісу ў драматургіі і прозе. Пад уздзеяннем розных моўных і культуралагічных тэндэнцый трансфарміруецца семантыка-граматычная структура мастацкіх твораў. Пранікненне вуснай мовы ў пісьмовую сведчыць аб тэндэнцыі да размоўнага стылю ў мове мастацкай літаратуры. Сінтаксічная будова сказаў характарызуецца выкарыстаннем простых канструкцый, экспансіяй назоўнага склону. Складаны сказ падпарадкоўваецца нормам вусна-маўленчай дзейнасці, таму найбольш характэрным сінтаксічным прыёмам становіцца сегментацыя.

Сегментацыя як адзін з найважнейшых прыёмаў у мове мастацкай літаратуры з’яўляецца прычынай выкарыстання ізаляваных сегментаваных намінатываў, якія могуць знаходзіцца ў прэпазіцыі і постпазіцыі. Паколькі ізаляваныя намінатывы не маюць прыкмет сказа (асобна ўзятыя, яны не выконваюць ніякай камунікатыўнай функцыі, не маюць інтанацыйнай скончанасці), яны існуюць толькі ў тым выпадку, калі звязваюцца з наступным сказам інтанацыйна і лагічна. А. М. Пяшкоўскі называў ізаляваныя намінатывы «словамі або слозвазлучэннямі, якія не ствараюць ні сказаў, ні іх частак» [3, с. 404]. Прэпазіцыйныя намінатывы з’яўляюцца найбольш выразнымі паводле сваёй функцыі, якая заключаецца ў стварэнні пэўнай карціны рэчаіснасці ў чытача. Прэпазіцыйныя намінатывы называюць тэму паведамлення, «называнне тэмы засяроджае ўвагу на ёй, лагічна вылучае яе», што характэрна для размоўнага стылю [2, с. 127].

Кампанент тэмы выносіцца **на прэпазіцыйны** сегмент і значнасць выказвання вырастае, эмацыянальнасць і экспрэсія становяцца адметнымі рысамі назоўнага тэмы або назоўнага ўяўлення. Напрыклад: *Каралеўскі камергер... Ну, тады ён яшчэ быў не камергер, а просты рыцар. І пасварыўся са сваім татам. І пайшоў з дому. І ў гневе даў зарок – ажаніцца з першай стрэчнай дзяўчынай...; Прынцэса... Я чуў, што яна шукае па ўсім свеце высакароднага і мужанага рыцара, які здолеў бы вызваліць яе татку. А што, калі знойдзе?* (П. Васючэнка). На прыкладах можна назіраць галоўную функцыю прэпазіцыйнага намінатыва – назваць тэму выказвання, выклікаць пэўныя ўяўленні аб прадмеце. Дадзеныя канструкцыі «толькі

назваюць прадмет, але не сцвярджаюць пра яго наяўнасць, існаванне, што адрознівае іх ад намінатыўных сказаў» [2, с. 128].

Вельмі часта ў сучаснай беларускай драматургіі назіраюцца пыгальныя каструкцыі з назоўным тэмы ў прэпазіцыі, якія яшчэ больш акцэнтуюць увагу чыгача на намінатыве: *Каханне? У век нейрахірургіі і малекулярнай біялогіі?! Мой шэф пранікае скальпелем у сэрца, але кажа, што ні разу не патрапіў там на каханне.* (А. Дзялендзік); *Цмок? А чаго мне яго баяцца? Цмокі харчуюцца прынцэсамі, арыстакраткамі. А я ўсяго толькі бедная дзяўчына.* (П. Васючэнка).

Сэнс пытаньня ў такіх выпадках цалкам звязаны з паняццем, выражаным намінатывам. Ізаляваны намінатыў характэрны менавіта для размоўнага стылю, дзе інтанацыя з'яўляецца важным кампанентам. Паўза пасля назоўнага тэмы з'яўляецца «момантам для афармлення наступнага выказвання для аўтара» і «момантам для арганізацыі ўвагі для чыгача» [2, с. 127]. На пісьме, як бачна з прыкладаў, дадзеная паўза можа быць выражана пыгальнікам, шмацкроп'ем, працяжнікам, часта сустракаецца кропка.

Назоўны тэмы ў прэпазіцыі можа падмацоўвацца асабовымі або ўказальнымі займеннікамі ў наступным сказе, што надае выказванню сінтаксічную цэласнасць: *Назар Авяр'янавіч Дымар. Яго шмат хто ведаў. Закройшчык, працаваў да вайны ў цэнтральным атэлье; Яраш. Калі ён паішле гэта вышэй – чакай камісіі.* (І. Шамякін).

Даволі распаўсюджанай пабудовай сказаў у сучаснай мастацкай літаратуры можна назваць канструкцыю з ізаляваным намінатывам у назыўной функцыі, які суправаджаецца займеннікам «той» або спалучэннем займеннікаў «той самы». Напрыклад: *Настрой. Той самы, без якога я не магу праседзець над чарцёжнай дошкай дванаццаць гадзін.* (А. Дзялендзік); *Дармедонт. Той самы Дармедонт, што дасягнуў чароўнага замка Карбеніка і піў са свяшчэннага келіха Грааля...* (П. Васючэнка). Такім чынам, у дадзеных прыкладах словам для падмацавання служыць указальны займеннік, які звязвае прэпазіцыйны намінатыў і наступны сказ, аб'ядноўваючы іх у сінтаксічнае цэлае.

Семантычная сувязь назоўнага ўяўлення з выказаннем можа выконвацца праз паўтор назоўніка ў наступным сказе. Напрыклад: *Вочы... Яе залатыя вочы раптам адплылі некуды, на іх месцы закалыхаліся зялёныя хвалі мора.* (І. Шамякін); *«Хараство душы»... Усё словы, словы... Хто яго бачыў, гэтае хараство? Хіба што ваш мастак, авангардыст няшчасны...; «Дыпламатыя».* Падтаквай ды ківайся – уся твая дыпламатыя. Недарэмна цябе Ківайлам прызвалі. (П. Васючэнка).

Нягледзячы на тое, што прэпазіцыйны намінатывы патрабуюць слова для падмацавання або слова для звязкі ў сінтаксічным цэлым, вельмі часта можна сустрэць прыклады, калі гэтае слова матэрыяльна не выражана, а сэнс выказвання можна зразумець толькі па кантэксте. Напрыклад: *Май-*

скае свята. Даволі банальна: складчына, кампанія на дачы...; Новае авантура... Калі ты перастанеш быць дзіцем? (А. Дзялендзік); Гэтая рука... Прыгажэй няма ва ўсім свеце... (П. Васючэнка); Во лапы! Клешчы! Табе не хірургам трэба быць, а кавалём! Першы раз у жыцці бачу такога ўрача... (І. Шамякін). Інтанацыя ў гэтым выпадку выконвае важную ролю, і паўза, якая вельмі часта на пунктуацыйным узроўні выражана шматкроп'ем, надае выказванню незавершанасць, недаказанасць.

У мове сучаснай беларускай літаратуры існуюць канструкцыі, якія прадстаўлены не адным ізаліраваным прэпазіцыйным намінацівам, а цэлым блокам або ланцужком з назоўных тэмы. Такія канструкцыі з'яўляюцца больш складанымі, выкарыстоўваюцца не толькі для называння тэмы выказвання, але і для стварэння эмацыянальнага фону. Напрыклад: *Ёлунні, баяліўцы! Паспрабуй здзейсніць з такімі слугамі мае грандыёзныя планы. Усіх трэба паслаць на ахвярнік. І наняць новае войска; Сажалка, вярба, кусты. Тое самае месца ў каралеўскім парку, пра якое нам казалі ягонае навучынае вялікасць. (П. Васючэнка); Талстой, Чэхаў...Колас. Яны набілі мне аскаміну ў школе (І. Шамякін). Ланцужок намінаціваў у дадзенай канструкцыі лагічна звязаны з наступным сказам, ён выкарыстоўваецца для разумення чытачом далейшага тэксту.*

У параўнанні з адзіночнымі прэпазіцыйнымі намінацівамі, ланцужкі намінаціўных сегментаў прадстаўляюць сабой больш складаныя, самастойныя канструкцыі, якія характарызуюцца пэўнай завершанасцю і закончанасцю думкі. Аднак у канструкцыях такога тыпу часта сустракаецца слова для падмацавання, якое служыць звязкай паміж намінацівам і наступным сказам. У дадзеных прыкладах словамі для падмацавання з'яўляюцца «з такімі слугамі», «месца», «яны». Такім чынам, сінтаксічныя структуры такога тыпу выкарыстоўваюцца аўтарам у функцыі ўступлення, для падрыхтоўкі адрасата да разумення поўнага выказвання. Наяўнасць трывалай сувязі ланцужка намінаціваў з наступным выказваннем, наяўнасць слова для падмацавання не дазваляе разглядаць дадзеныя канструкцыі як самастойныя сказы.

Постпазіцыйныя намінацівы, як і прэпазіцыйныя, выконваюць функцыю прадстаўлення тэмы. «Форма назоўнага склону і функцыянаванне постпазіціваў толькі разам з суседнім сказам у выглядзе складанага сінтаксічнага цэлага» робіць постпазіцыйныя намінаціўныя канструкцыі падобнымі па сваёй функцыянальнасці на прэпазіцыйныя [2, с. 129]. Намінацівы, якія завяршаюць выказванне, маюць больш шырокія семантычныя магчымасці. Значэнні назоўнага тэмы могуць быць рознымі, але часцей за іншыя ў сучаснай беларускай мастацкай літаратуры сустракаецца значэнне ацэнкі. Напрыклад: *Яны там у лясніцтве дачу сабе адгροхалі. З Ярашам. Хароміна!* (І. Шамякін).

Вельмі часта постпазіцыйныя намінатывы дэманструюць імкненне да самастойнасці, могуць ужывацца разам з азначэннямі: *На міг адступілі некуды захапленне і любаванне дзяўчынай і з'яўлялася раўнівая непрыязнь да яе. Агіднае пачуццё; Дом гэты стаяў не ў рад з іншымі дамамі, а ў глыбіні добрага саду. Прыгожы асабняк.* (І. Шамякін). Назоўныя тэмы ў постпазіцыі могуць указваць на прычыну: *Тры гадзіны каля аперацыйнага стала. Дзве цяжкія аперацыі.* (І. Шамякін).

Постпазіцыйны намінатыў можа называць прыкметы прадмета, які быў згаданы ў папярэднім выказванні. Напрыклад: *Жывуць жа людзі! Ванная, душ, газ...; Вядома! Я перакананы ў гэтым. Здасі экзамены, паедзем на поўдзень. Марское наветра, фрукты, цудоўныя мясіны Каўказа...* (А. Дзялендзік). Як бачым з прыкладаў, намінатывы ў постпазіцыі могуць ужывацца і ў саставе ланцужка, што робіць выказванне больш ёмістым і напоўненым сэнсам.

Функцыі назоўнага тэмы ў постпазіцыі значна больш шырокія, чым выпадкі, згаданыя ў дадзеным артыкуле. Аднак усе выпадкі ўжывання постпазіцыйных намінатываў маюць агульную сінтаксічную ўласцівасць: сваю функцыянальную якасць яны набываюць толькі з дапамогай папярэдняга кантэксту і не існуюць як самастойныя сінтаксічныя адзінкі. Галоўная функцыя постпазіцыйных намінатываў – называнне тэмы, а не сцвярджэнне аб існаванні або наяўнасці прадмета.

Сегментаваныя постпазіцыйныя намінатывы з'яўляюцца ў першую чаргу экспрэсіўнымі канструкцыямі, ужываюцца для таго, каб звярнуць увагу адрасата на пэўны фрагмент выказвання або тэксту. Як адзначае Г. Н. Акімава, вядучая тэндэнцыя сучаснага сінтаксісу – «імкненне да расчлененасці тэксту. Гэтым тлумачацца розныя парушэнні сінтагматычных ланцужкоў, і ствараецца новы від прозы – актуалізаваная проза» [1, с. 148].

Як паказалі даследаванні, у сучаснай прозе і драматургіі часцей за іншыя назіраюцца намінатыўныя канструкцыі ў прэпазіцыі. На пунктуацыйным узроўні ў большасці выпадкаў прэпазітывы аддзяляюцца ад астатняга выказвання шматкроп'ем, пыталнікам або кропкай. Постпазітывы назіраюцца значна радзей, але функцыі, адлюстраваныя ў мастацкіх творах, з'яўляюцца значна шырэйшымі ў параўнанні з прэпазіцыйнымі намінатывамі.

Прадстаўленыя фрагменты тэкстаў з беларускай прозы і драматургіі сведчаць аб тым, што ў сучасным сінтаксісе мастацкай літаратуры адбываецца актыўнае развіццё і частае ўжыванне экспрэсіўных канструкцый. На іх аснове з'яўляюцца новыя канструкцыі, больш складаныя, з неадназначным сінтаксічным статусам і пунктуацыйным афармленнем. Разгледжаныя сінтаксічныя змены выступаюць прамым адлюстраваннем культурных змен у грамадстве. Сінтаксічная сістэма паступова падпарадкоўваецца патрабаванням сучасных носбітаў мовы: дакладны, зразумелы тэкст, не пазбаўлены экспрэсіўнасці.

Літаратура

1. Акімова, Г. Н. Новое в синтаксисе современного русского языка : учеб. пособие / Г. Н. Акімова. – М. : Высшая школа, 1990. – 168 с.
2. Валгина, Н. С. Активные процессы в современном русском языке : учеб. пособие для студентов вузов / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2001. – 304 с.
3. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 489 с.
4. Пипченко, Н. М. Современный русский язык: синтаксис словосочетания и простого предложения / Н. М. Пипченко. – Минск : БГУ, 2008. – 196 с.
5. Покровская, Е. А. Динамика русского синтаксиса в XX веке: лингвокультурологический анализ : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Е. А. Покровская. – Ростов н/Д, 2000. – 182 л.

А. М. Сяргеева (Мінск, Беларусь)

ВАРЫЯНТЫ СКЛАНЕННЯ ЛІЧЭБНІКАЎ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Да лічэбніка як самастойнай часціны мовы адносяць словы, што абазначаюць колькасць і парадак пры лічэнні. Ён «служыць сродкам лікавай дыферэнцыяцыі аднайменных сутнасцей, г. зн. выконвае ролю лікавага ідэнтыфікатара пры аднайменных аб'ектах, або вызначае іх колькасны склад» [6, с. 253].

У «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча лічэбніку прысвечаны дзве лекцыі (16–17), дзе «імя лічэбнае» вызначаецца як «зменная часцьціна мовы, што паказвае колькасць прадметаў або іх парадак» [11, с. 88]. Выдзяляюцца наступныя разрады: колькасныя (што паказваюць колькасць), парадкавыя (што паказваюць парадак), зборныя (*двое, абодва, трое, чацьвёра, пяцёра* і г.д.), дробавыя (*паўтара, паўтары, паўтраця, паўтраці, паўчварта, паўчварты, паўпята, паўпяты* і г.д., *дзве трэці(х), тры пятах* і г.д.), незначальныя (*пара, колькі, некалькі* і інш.), колькіразовыя лічэбнікі (*дваякі -ая, -ае., трыякі -ая, -ае, падвойны, патройны* і інш.). Класіфікацыю па структуры (саставу) Б. Тарашкевіч не праводзіў.

Лексемы, што кваліфікуюцца Б. Тарашкевічам як колькіразовыя лічэбнікі (*дваякі, трыякі, падвойны*), сучасныя даведнікі адносяць да разрады прыметнікаў [5].

Слова *патройны* сучаснымі слоўнікамі не фіксуецца. У «Слоўніку беларускай мовы» І. Насовіча знаходзім лексему *потройчи*: «нар. 'троекратно'. Потройчи перекси кожного» [7]. На І. Насовіча спасылца Я. Станкевіч і падае ў «Беларуска-расійскім слоўніку» гэтую лексему з тым жа значэннем і прыкладам [9].